

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫН ТАРЫХЫЙ ПРИНЦИПТИН НЕГИЗИНДЕ
ОКУТУУНУН ЗАРЫЛДЫКТАРЫ**

**НЕОБХОДИМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ФОНЕТИКЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ
ИСТОРИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА**

**THE NEED FOR TEACHING THE PHONETICS OF THE KYRGYZ LANGUAGE BASED ON
THE HISTORICAL PRINCIPLE**

Аннотация: Макалада орто мектептерде кыргыз тилинин фонетикасын тарыхый принциптин, кыргыз тилин окутуунун тарыхындагы фонетиканы окутуунун теориялык жана практикалык табылга, тажрыйбаларынын негизинде окутуунун зарылдыгы окутуунун азыркы талаптарына ылайык талдоого алынып, конкреттүү сунуштар берилет.

Аннотация: В статье раскрыты необходимость изучения фонетики кыргызского языка в средней школе, исторического принципа, а также была проанализирована необходимость обучения фонетики кыргызского языка на основе теоретического и практического опыта в соответствии с сегодняшним днём.

Annotation: The article reveals the need to study the phonetics of the Kyrgyz language in high school, the historical principle, and also analyzed the need for teaching the phonetics of the Kyrgyz language on the basis of theoretical and practical experience in accordance with today.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, фонетика, орто мектеп, компетенция, тилдик компетенция, тарыхый принцип, окутуу, натыйжалар.

Ключевые слова: кыргызский язык, фонетика, средняя школа, компетенция, языковая компетенция, исторический принцип, обучение, результат.

Keywords: Kyrgyz language, phonetics, secondary school, competence, language competence, historical principle, learning, result.

Кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун мазмунун компетенцияларга негизделип аныкталып, окутуу-үйрөтүү иш-аракеттери ага ылайык жүргүзүлүп жаткандыгы белгилүү. Компетенцияларга негиздеп окутуу, негизинен, эки максатты көздөйт. Биринчи окуучулар ээ болуучу билим, билгичтик жана көндүмдөрдү так, конкреттүү аныктоо болсо, экинчиси окуучу кыргыз тилин окугандан кийин ээ болуучу жөндөм, билгилик, өз алдынча иштей алган, аткара алган сапаттарын так белгилеп көрсөтүү менен натыйжаны ачык көрсөтөт. Азыркы талаптарга шайкеш аныкталган окутуунун мазмунун практикада, окутууда ишке ашыруу үчүн окутуу процессинин өзүнө инновациялык жаңыланууларды, жаңы парадигмаларды, каражаттарды колдонуу зарылдыгы келип чыкты. Мындай жаңылануулар, интерактивдүү методдор акырындап окутуу процессине киргизилип, айрым алгылыктуу натыйжалар алына баштады.

Ошол эле учурда окутуу тарыхы бир кылымдан ашкан кыргыз тилин орто мектептерде окутуу иштеринде тарыхый табылгаларды, тажрыйбаларды танбай, аларды жокко чыгарбай, иргеп, талдап, толуктап колдонуунун мааниси чоң. Кыргыз тилин окутуунун методикасы илими И.Арабаев, К.Тыныстанов жана С.Наматовдун окуу китептеринен, методикалык эмгектеринен башталып, калыптана баштаган. Ал илим азыркы мезгилге чейин изилденип,

ондогон эмгектер жазылып, диссертациялык иштер корголууп, педагогика илиминин бир тармагы катары таанылып келет.

Кыргыз тилин окутуунун мазмунун компетенцияларга ажыратылып, аныкталганын белгиледик. Ага ылайык кыргыз тилин окутуунун мазмуну тилдик жана коммуникативдик (кептик) деп экиге бөлүнүп аныкталган. Мазмундун коммуникативдик деп аныкталышы, салыштырмалуу түрдө, жаңы болсо, тилдик мазмун жаңы эмес. Ал ондогон жылдар бою окутулуп келген мезгилге чейин орто мектепте кыргыз тили тилдик негизде окулутуп, анын теориялык жана практикалык негизги маселелери тилдик өңүттөн изилденип, тилдик өңүттөн окутулуп келген деген жыйынтык чыгарууга болот. Белгилегендей, тилди окутуунун тилдик мазмуну сакталып, аныкталгандыктан, аны окутууда мурдагы тажрыйбаларга, методикалык эмгектерге таянуу, тарыхка кайрылуу зарылдыгы бар. Методика илиминде тилди окутууну өркүндөтүүнүн жалпы дидактикалык принциптеринин ичинен тарыхый деп аталган принципке таянууну алгылыктуу деген пикирлер бар. Биз кыргыз тилинин фонетикасын орто мектепте тарыхый принципке таянып окутуунун зарылдыктарын аныктоого аракет кылабыз.

«Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси тилдерди окутуунун дүйнөлүк тажрыйбасына таянуу менен кыргыз тилин үйрөнүүнүн алты деңгээлин иштеп чыгып, ар бир деңгээлге коюлган талаптарды өз-өзүнчө иштеп чыгып, ар бир деңгээлге коюлган талаптарды өз- өзүнчө аныктап, китеп түрүндө чыгарып, практикада иш жүргүзө баштаганы белгилүү. Анын талаптары боюнча орто мектепте кыргыз тилин эне тили катары окуган окуучулар кыргыз тилин В2 ортодон жогорку деңгээлде өздөштүрүүлөрү талап кылынат. Мына ушул (В2) деңгээлде окуучулар кыргыз тилинин фонетикасы боюнча төмөнкүлөрдү билүүгө тийиш.

2. Тилдик компетенциянын мазмуну

2.1. Фонетика. Графика. Орфоэпия. Алфавит. Тыбыш менен тамгалардын катышы.

Үндүү жана үнсүз тыбыштар. Созулма үндүүлөр, алардын маани ажыратуу өзгөчөлүктөрү.

Үндүүлөрдүн үндөштүгү. Жумшак жана каткалаң үнсүздөр. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара таасири: препозиция, интерпозиция, постпозицияда айтылыш эрежелери. Сөз, муун.

Басым. Интонациялык өзгөчөлүктөр. Эл аралык лексикадагы, сөздөрдүн кыргыз тилинде жазылыш, айтылыш эрежелери. Йоттошкон тамгалар, алардын жазылыш, айтылыш эрежелери [1, 5-б.]

Бул талаптар орто мектептерде кыргыз тилин окутуунун окуу программасында 5- класста 18 саат, 10-класста 12 саат [2, 8-б.] көлөмүндө берилип, окуучулар фонетика, орфоэпия жана орфографияны өздөштүрүү менен кеп маданиятына да ээ болуусу каралган.

«Кыргызтест» менен мектеп программасынын талаптары дээрлик дал келет. Орто мектепте кыргыз тилинин фонетикасын окутуу кыргыз тилин өзүнчө предмет катары окутуу менен башталган. Өзүнчө тарыхка, тажрыйбага ээ кыргыз тилинин бөлүмү катары окутулуп келет. Мындай тарыхый мааниге ээ болуп, азыркы талаптар менен шайкеш келген фонетиканы башкача окутууга аракет кылууга болбойт.

Кыргыз тилинин фонетикасы кыргыз тилин окутуунун негизги бөлүмү катары дайыма окутулуп келе жаткандыгына байланыштуу, аны окутуунун методикасы да кыйла иштелип, практикада колдонулуп, белгилүү бир тарыхый тажрыйба топтолгонун танууга эч негиз жок. Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин тарыхына кайрылсак, бул маселеге белгилүү методист-окумуштуулар К.К.Сартбаев, А.Осмонкулов атайын эмгектерди чыгарышканына күбө болобуз. Профессор К.К.Сартбаев биринчи басылышы 1951-жылы жарык көрүп, алтынчы басылышы 1978-жылы басылып чыккан фундаменталдуу «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» деп аталган эмгегинде кыргыз тилинин фонетикасы менен орфоэпиясын окутуунун методикасына атайын бир главаны арнаган. Ал эми профессор А.Осмонкулов 1967-жылы «Мектептерде фонетиканы окутуунун методикасы» аттуу методикалык эмгегин жарыялаган. Ал эмгек оңдолуп, толукталуу менен 1986-жылы

«Кыргыз тилинин тыбыштык системасын окутуу» деген аталышта экинчи жолу басылып чыккан. Биз аталган окумуштуулардын көрсөтүлгөн эмгектери кыргыз тилинин фонетикасын окутуунун теориялык негизги маселелерин толук чечип берген методикалык баалуу эмгектер

деп билебиз. Профессор К.К.Сартбаевдин фонетика боюнча иштеп чыккан методикалык изилдөөлөрүнө кыскача токтололу.

Профессор К.К.Сартбаев кыргыз тилинин фонетикасын орфоэпия менен биримдикте окутуунун зарылдыгын баса белгилеп, фонетиканы окутуунун теориялык негизги маселелери катары төмөнкүлөрдү белгилеген.

Окуучулар алфавиттеги тамгаларды ирээти менен жаттап алса, сөздүктөр менен иштөөдө жеңил болот. Ошондой эле кыскарган сөздөрдү туура жазыш үчүн ар бир тыбышты туура айтууга көнүктүрүү жакшы натыйжа берет.

Грамматикалык материалдарды толук өздөштүрүүдө көнүгүү иштери жакшы натыйжа алып келет. Ошондуктан фонетиканын материалдарын жакшы өздөштүрүү үчүн сөзсүз көнүгүүлөрдүн ар кандай түрлөрүн колдонуп окутуу керек. Алфавиттеги орус тилинен алынган тыбыштарды өздөштүрүү окуучулар үчүн кыйыныраак боло тургандыгы белгилүү. Ошол себептүү бул тыбыштарды окутуп-үйрөтүүгө өзгөчө маани берилиши зарыл.

Фонетиканын материалдарын толук өздөштүрүү үчүн талдоо иштери болот, ал сөзсүз грамматика менен карым-катышта өтүлүш керек. Окумуштуу өз эмгегинде фонетикалык талдоо жүргүзүүнүн төмөнкү жолдорун сунуштаган:

- окуучуларга мааниси түшүнүктүү текст тандап алуу;
- алынган текстти көркөм окууга көнүктүрүү;
- текстти окуп жатканда окуучулардын интонациясына көңүл буруу;
- тексттин маанисин түшүнгөндөн кийин, берилген сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзүү;
- муунга туура бөлүшүн көзөмөлгө алуу ж.б.

Сөздөрдү муунга ажыратуу окуучуларды сөздөрдү туура ташымалдоого жана уңгу мүчөгө туура ажырата алууга көмөк көрсөтөт [3, 86-б.].

К.К.Сартбаев «Кыргыз тилинин окутуунун методикасы» эмгегинде фонетиканы окутуунун бардык дидактикалык маселелерин ошол мезгилдин талабына ылайык иштеп чыккан. Иштелип чыккан маалыматтарды ошол мезгилдеги фонетиканы окутуунун концепциясы катары карасак болот.

Фонетиканы окутуунун максаты:

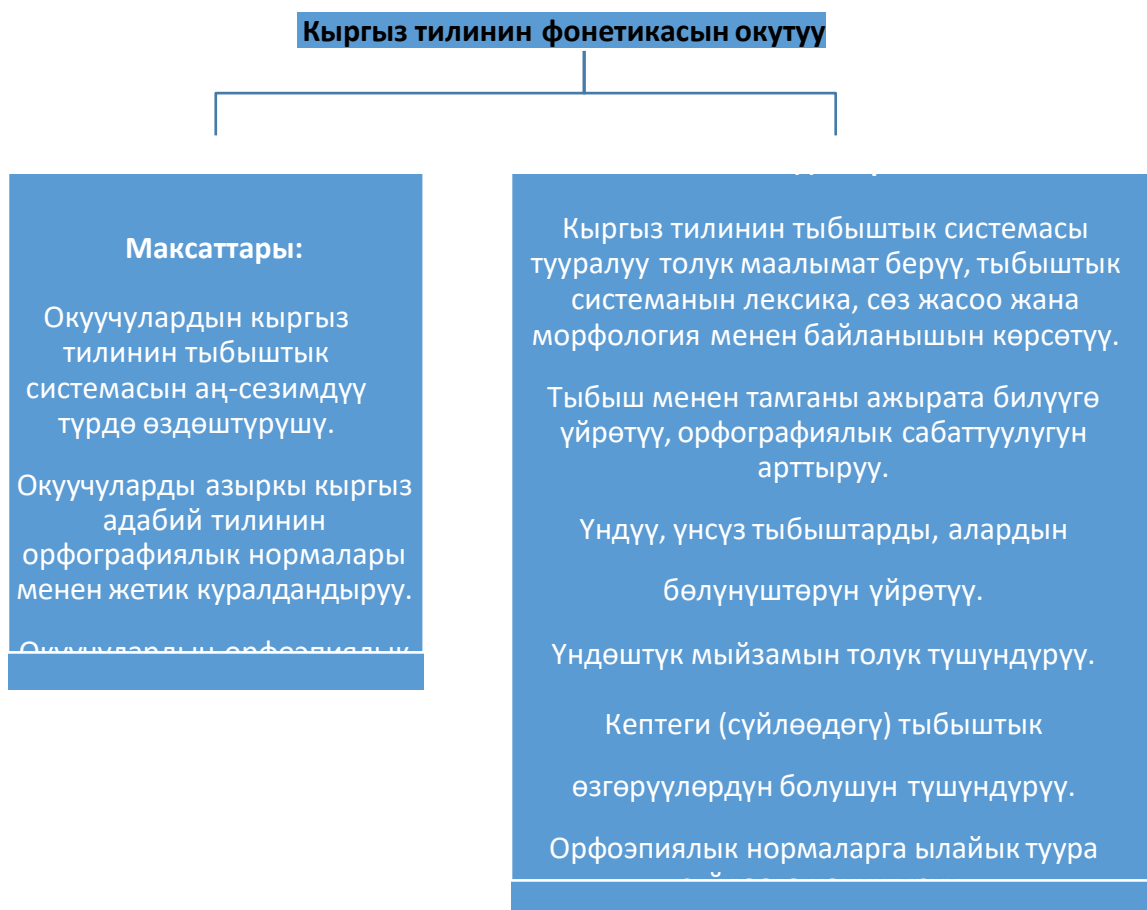
- Орфографиялык материалдарды жакшы өздөштүрүү.
- Грамматика материалдарын жакшы өздөштүрүү.
- Сөздү туура так айтууга көнүгүү.
- Тыбыштуу реч менен жазуу речинин байланышын жана айырмасын билүү.
- Тыбышты айтуу тыбышты чыгаруучу органдардын түзүлүшүн жана кызматын билүү.
- Тилдин жана жазуунун келип чыгышын билүү.
- Тыбыштардын үндүү жана үнсүз ж.б. бөлүнүштөрүн билүү.
- Сөздүктөрдү туура пайдалана билүү.
- «Тыбыштардын ээрчиши» деген сыяктуу түшүнүктү так ажырата алуу.
- Окуучулардын жалпы билим алуу деңгээлин көтөрүү.
- Төптөш тилдерди өз ара салыштырып үйрөнө билүү.
- Тыбыштуу речтин адам баласына турмушунда зор мааниге ээ боло тургандыгын билүү.
- Орфоэпиялык жактан туура сүйлөө жана көркөм чыгармаларды үн кубултуп окуу.

Фонетиканы окутуунун мазмуну: Тыбыштардын акустикалык жана анатомия-физиологиялык жактары, тыбыш жана тамга, алфавит, тыбыштардын бөлүнүштөрү, айрым тамгалардын колдонулушу ж.б.

Кыргыз тилинин азыркы окуу программасы боюнча тилдин фонетика бөлүмү 5- жана 10-класстарда окутулат. Аталган бөлүмдү графика, орфоэпия, орфография жана кеп маданияты менен байланышта, биримдикте окутуу талабы коюлган. Профессор К.К. Сартбаев сунуш кылган концепциясында фонетиканы окутуу терең жана майдаланып берилип, окутуунун практикалык мааниси ачылып берилген эмес.

1. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун максаты жана милдети

Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга ылайык тилдин грамматикалык бөлүмдөрү окутуунун мазмуну эмес, окутуунун каражаты катары үйрөтүлүш керек экендигин баса белгилеп жатат. Ошондуктан профессор К.К.Сартбаевдин сунушун эске алуу менен фонетиканы окутуунун максаты менен милдеттерин төмөнкүдөй аныктап бердик.

Сүрөт №1. Кыргыз тилинин фонетикасын окутуу

2. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун мазмуну.

Фонетиканы үндүү жана үнсүз тыбыштардын системасы катары карасак болот. Кеп процессинде тыбыштардын өзгөрүшү, жана тыбыш жана тамганын катышы жана фонетикалык транскрипциялоо дагы фонетиканын мазмуну болуп саналат.

Сөздү туура айтуу нормалары жана сүйлөмдү интонация менен айтуу бул фонетиканын негизги каражаттары болуп саналат. Ошондой эле өзүнүн жана башка бир адамдын речин орфоэпиялык нормалардын негизинде баалоо керек.

Фонетика боюнча алган билимин туура жазууда жана туура сүйлөөдө пайдалануу, өз практикасында колдонуу зарыл деп эсептейбиз.

3. Мектепте окутулуучу «Фонетика» жана «Орфоэпия» бөлүмүнүн негизги түшүнүктөрү. Номер 2 жок ????????

Фонетиканын негизги бирдиги катыры тыбыш эсептелет. Ал артикуляциялык (каткалаң жана жумшак үнсүздөр), акустикалык (үндүү жана үнсүз тыбыштар, уяң жана шуулдама үнсүздөр) жана функционалдык жагы (тилдин маани болуучу бирдиги) аркылуу ажыратылып берилет. Тыбышты ажыратып үйрөтүүдө транскрипциянын негизги элементтери тыбыштын жумшак же каткалаң экендиги, басымды мүнөздөө үчүн квадраттык кашаларды колдонсок болот. Тыбыштар кептеги сөздөрдүн маанисин өзгөртүүчү кызмат

аткаргандыктан, башка тилдик баскычтардын: морфема, сөз формасы, сөз айкашы, сүйлөм сыяктуу курамында каралышы керек.

«Фонетика» бөлүмүндө орфоэпия маселеси да каралат. Орфоэпияда кыргыз адабий тилиндеги сөздөрдү туура нормасы окутулат. Сөздөрдү туура айтуу менен гана окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун арттыра алабыз. Ошондуктан фонетика бөлүмү орфоэпия жана орфография менен тыгыз байланышта окутулушу керек деп эсептейбиз.

4. Фонетика жана орфоэпияны окутуу процессинде өздөштүрүлгөн көндүмдөр булар болууга тийиш:

- үндүү жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, алардын негизги белгилерин көрсөтө алуу;
- сөзгө фонетикалык-графикалык талдоо жүргүзө алуу;
- сөздү муунга туура бөлүштүрө алуу;
- үнсүздөрдүн жумшактыгын аныктоо;
- сөздү туура айтуу (орфоэпиялык нормалардын негизинде).

5. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун принциптери.

- Тыбыш менен тамганын өзгөчөлүгүн, жалпылыгын ажырата билүү көндүмүнө ээ болуу;
- Тыбыштардын өзгөрүшүн сөз жана кеп менен биримдикте кароо көндүмү;
- Орфографиялык эрежелерди сөздүктүн жардамы менен үйрөнүү.

6. Фонетикалык көнүгүүлөр.

- 1) Фонетикалык талдоо – сөздөргө тыбыштык талдоо жүргүзүү.

Фонетикалык талдоонун тартиби:

- 1) Сөзгө орфографиялык талдоо жүргүзүү.
- 2) Сөздү муундарга бөлүштүрүп, тыбышты аныктоо.
- 3) Тыбыштарды тартиби боюнча мүнөздөп чыгуу. Үндүү тыбыштар үчүн ачык, жабык жана туюк муунга бөлүштүрүү. Үнсүз тыбыштар үчүн уяң же шуулдама, каткалаң же жумшак тыбыш экендигин көрсөтүп, кандай тамга менен берилгендигин көрсөтүү.
- 4) Тыбыш жана тамганын жалпы санын көрсөтүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Токоева-Ставинская Б.Б., Камбаралиева У. Мамлекеттик (кыргыз) тилди билүү деңгээлине коюлган Талаптар. В2 – Ортодон жогору деңгээл. Толукталып 2-чыгарылышы. – Бишкек, 2017. – 72 б.
2. Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жан гимназиялардын 5-11-класстары үчүн. – Бишкек, 2013. – 76 б.
3. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе: «Мектеп», 1978. – 308 б.